

ПСИХОЛОГІЯ

Мирослав Васильович САВЧИН,

Доктор психологічних наук, зав. кафедрою психології Дрогобицького державного педагогічного інституту ім. Івана Франка

ВИВЧЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МЕТОДОМ АНАЛІЗУ ЦІЛІСНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ

Наше тривале дослідження дозволяє визначити відповідальність як смислове утворення особистості, що є своєрідним загальним принципом співвідношення (саморегуляції) в межах цілісної мотиваційно-сислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності, який не зводиться до певного правила або їх кодексу, не є конкретним мотивом або їх сукупністю. У тому чи іншому вигляді цей принцип реалізується в кожній новій конкретній життєвій ситуації. В одних випадках це буде прийняття належного, зобов'язанням, обов'язку з-поміж різних варіантів внутрішньої позиції та поведінки. У других – це буде оцінка чи відсіювання або добір засобів досягнення цілей, виконання зобов'язань. У третіх – зміна або зміщення цілей. У четвертих – припинення самої діяльності чи поведінки, незважаючи на їх успішний хід. У п'ятих – це може бути зміна обсягу відповідальності, у шостих – зміна інстанції відповідальності. Це одна з найбільш загальних та інтегральних якостей особистості.

У зв'язку із завданнями дослідження перед нами постала проблема розробки методу аналізу, який би відповідав природі психологічної реальності і був би спрямований на розкриття сутнісних «казуально-динамічних» зв'язків (Л.С. Виготський), смислів, а не зовнішніх ознак процесу. Цій меті, на наш погляд, міг би служити метод аналізу

використанні традиційних методик. Необхідно також підкреслити й ту перевагу методики даного напрямку, що вона дозволяє працювати не тільки з актуальним змістом свідомості індивіда, але й звертатися також до минулого досвіду і досліджувати їх у взаємозв'язку. Валідність та надійність цього методу обґрунтовано наступним чином. По-перше, в основу програми покладені теоретичні висновки про психологічні особливості відповідальної поведінки, а також побудована автором функціональна модель такого типу поведінки, що цілісно характеризує її. По-друге, в основу критеріїв оцінок експертів покладені надійні життєві показники (реальні характеристики поведінки досліджуваного у різних сферах життя протягом тривалих періодів), що є екологічно валідним і вигідно відрізняє цей метод від традиційних експериментальних.

По-третє, у програму були включені пункти, які взаємно контролювали один одного. По-четверте, проводилась попередня підготовка експертів до виконання цього завдання, в ролі яких виступали студенти-психологи. По-п'яте, програма реалізовувалась протягом досить тривалого періоду (4-5 місяців). У цей час експерти здійснювали ретро- і актуаналіз життєдіяльності, проводили додаткові включені спостереження та бесіди з досліджуваними, яких вони близько знали, часто більше року, а то й ціле свідоме життя, реально взаємодіючи з ними. По-шосте, для уточнення окремих оцінок експертів експериментатор проводив з ними додаткову співбесіду, і, нарешті, по-сьоме, одержані дані співставлялися з результатами монографічного вивчення автором відповідальних та безвідповідальних особистостей.

Першим кроком у реалізації методу було складання програми. Вона включає наступні шість розділів.

1. Загальні дані про досліджуваного: вік, стать, освіта, професія, місце проживання і праці (навчання), загальна оцінка відповідальності.

2. Спрямованість особистості. Для з'ясування цього пункту експертам давалася коротка характеристика гуманістичного, егоїстичного та ділового типів спрямованості. Висновки експертів співставлялися з їх відповідями на додаткові запитання про наміри та прагнення, головні цінності особистості, моральні принципи та правила поведінки, а також наявність досвіду чесного (нечесного)

життя. Крім того, цей розділ давав можливість виявляти специфіку смислового принципу відповідальності – безвідповідальності.

3. Предмет відповідальності особистості. Експерту необхідно було дати оцінку особистостей відповідальності досліджуваного у чотирьох основних сферах: а) міжособистісних стосунках; б) сферах самоствердження «Я» (праця, навчання, громадське життя тощо); в) за інших людей; г) відповідальність за функціонування, становлення та саморозвиток «Я».

Адекватність оцінок експертів перевірялась через співставлення їх з висловлюваннями та відповідями на додаткові запитання про конкретні обов'язки, доручення, позиції, норми, за які відповідав або відповідає досліджуваний, до яких справ докладає найбільше зусиль, а яких уникає. Таким чином, аналіз цього розділу давав можливість оцінити специфіку предмету відповідальності досліджуваного.

4. Інстанція відповідальності. Включення цього розділу до програми передбачало з'ясування локалізації інстанції відповідальності досліджуваного (зовнішня-внутрішня), специфіку її функцій та рівня імперативності.

5. Мотиви відповідальності. Заповнення експертом цього розділу давало додаткову інформацію про головні мотиви та сутність смислового принципу відповідальності досліджуваного.

6. Можливості суб'єкта для реалізації відповідальності поведінки. Метою цього розділу було одержати дані про розвиток моральної сфери, соціального інтелекту, волі, компетентності (досвід та звички відповідальності тощо). Крім того, у цей розподіл були включені пункти, які спрямовували експерта на оцінку локусу контролю (інтернальності-екстернальності), а також особливостей саморегуляції поведінки і рівня самооцінки як суб'єкта відповідальної поведінки.

В інструкції експертам пропонувалося серед своїх знайомих за критерієм відповідальності незалежно від віку, статі, освіти, роду занять вибрати найбільш відповідальну та найбільш безвідповідальну особистість. Для цього їм пропонувалося здійснити ретро- та актуалізацію. Всього було одержано 42 звіти експертів про відповідальні особистості і стільки ж – про безвідповідальні. Причому серед першої групи досліджуваних більшість (61,5%) була з інтегральним типом відповідальності, меншість (38%) – з виокремленим типом і тільки у 2,5% випадків – із прагматичною відповідальністю. Серед другої групи більшість (89,8%)

досліджуваних характеризувались типом «безвідповідальність», а решту (10,2%) – «психопатична безвідповідальність».

Проаналізуємо основні результати, одержані з допомогою цього методу. У більшості випадків (90,5%) відповідальні індивіди характеризуються гуманістичним типом спрямованості спонуканої сфери. Ще в 19% випадків виявлено діловий тип, що часто поєднується з попереднім, тому загальна сума не дає 100%.

У решті випадків (8%) експерти не змогли дати визначеної оцінки. Як показала додаткова співбесіда з ними, у цих досліджуваних виявився не високий рівень відповідальності, але дещо вищий від середнього.

Аналіз характеристик безвідповідальних особистостей показав, що серед них не було виявлено таких, котрі володіли б гуманістичною спрямованістю спонукальної сфери. У більшості випадків (51,2%) для них характерний егоїстичний тип спрямованості, а у 33,3% – діловий, що часто поєднувався з егоїстичним. Майже у третини (30,1%) експерти не встановили типу спрямованості. Як виявило додаткове дослідження, серед цих індивідів були такі, що проявляли виокремлену або прагматичну відповідальність.

Отже, наведені дані свідчать про те, що відповідальність, високо корелюючи із спрямованістю спонукальної сфери особистості, виступає одним з головних її смислових принципів. Причому вирішальним у психологічному його змісті є полюс духовних і загальнолюдських цінностей та гуманістичних потреб.

Порівнюємо узагальнені дані про особливості предмету відповідальності. Так, *відповідальні* суб'єкти проявляють такий тип поведінки у виділених вище чотирьох сферах («Я – інші» – 95,2%; самоствердження в праці (навчанні) – 98%; за інших людей – 83,3%; за себе – 95,2%), тоді як у *безвідповідальних* індивідів виявлено протилежні тенденції (у сфері «Я-інші» – 2,6% складають відповідальні вчинки, що знаходяться на рівні статистичної похибки); у сфері самоствердження «Я» в праці (навчанні) – 7,7%; у сфері відповідальності за інших людей (серед яких у більшості випадків були тільки найближчі люди – матір, батько, сестра чи брат) – 17,9%, за себе – 17,9%. Ці дані підтверджують той факт, що високий рівень відповідальності корелює з виділеним раніше інтегральним її типом.

Значні відмінності виявлені в особливостях інстанції відповідальності. Для відповідальних індивідів у 95,2% випадків таку

функцію виконує власне сумління, високо імперативними (95,2%) є інші люди, причому не обов'язково близькі. Серед них не виявлено жодного, хто б реалізував предмет відповідальності тільки під впливом безпосереднього і постійного контролю.

Зовсім інша картина спостерігається у безвідповідальних особистостей. Власне сумління є внутрішньою інстанцією у 20,5% випадків, і це в ситуаціях прагматичної відповідальності, інші люди – 38,5%, а найбільше (64,0%) такі індивіди виконують свої обов'язки та доручення тільки за умови зовнішнього контролю. Отже, сумління людини виступає основною інстанцією тільки на високому рівні відповідальності. Це підтверджує наше припущення про те, що однією з ліній розвитку відповідальності особистості є інтеріоризація її інстанції.

Однією з умов реалізації суб'єктом відповідальної поведінки є володіння ним субстанційними можливостями (моральними, інтелектуальними, вольовими, досвідом тощо). Як показав аналіз звітів експертів і власне монографічне дослідження, у більшості випадків (88,1%) для високовідповідальних індивідів характерні моральні принципи та цінності, що є внутрішньою основою для такого типу поведінки. У решті досліджуваних (11,9%) експерти не змогли дати визначеної оцінки. Не виявлено жодного випадку, коли була б дана низька оцінка моральних можливостей відповідального суб'єкта. Інші результати виявлені у низьковідповідальних індивідів. Так, експерти вважають, що тільки 23,1% осіб володіють певними моральними можливостями, причому, досить обмеженими. У більшості випадків (53,8%) була дана негативна оцінка, а ще у 23,1% – вона була невизначена.

Що стосується інтелектуальних можливостей, то тут узагальнені дані мають такий характер. В абсолютній більшості (90,5%) відповідальні особистості воюють інтелектуальними можливостями (оцінка ситуації, своїх потенцій, прогнозування, співставлення інтересів і тенденцій тощо) для реалізації своїх обов'язків, завдань чи доручень. Тільки у 7% випадків була дана низька оцінка і у 2,5% (що знаходяться на рівні статистичної похибки) – не дана визначена оцінка. Щодо інтелектуальних можливостей безвідповідальних особистостей, то експерти їх оцінили наступним чином: володіють такими можливостями 33,8% досліджуваних, не володіють – 23,1%. Однак, хоч більшість індивідів

з цієї групи володіє достатнім інтелектом для реалізації відповідальної поведінки, він ними не використовується. Це пояснюється тим, що доручення та обов'язки для них не є особисто значущими, а ситуація виконання не є проблемою. Все ж таки можна констатувати, що соціальний інтелект у безвідповідальних особистостей розвинутий недостатньо.

Дуже характерні оцінки експертів вольових можливостей досліджуваних. Так, у 83,3% випадків відповідальні суб'єкти володіють достатньою волею. У решті випадків (14,%) експерти не дали визначеної оцінки, а у 2,5% – була дана негативна. Що стосується безвідповідальних особистостей, то тільки у 20,5% випадків вони володіють необхідними вольовими якостями, у 46,2% – зовсім не володіють, а у решті (33,3%) – не дано визначеної оцінки. Такі індивіди використовують волю тільки у ситуації реалізації прагматичної відповідальності.

Значні відмінності виявлені при оцінці експертами досвіду відповідальної поведінки. Особистості з першої групи, це і зрозуміло, володіють таким досвідом у 66,7% випадків, не володіють – 2,5%, а у 30,5% – експерти не могли визначитися. Тільки у 17,9% індивідів з другої групи є деякий досвід, але в значній частині (46,2%) він відсутній. У решті випадків (35,9%) не дано визначеної оцінки.

Таким чином, виявлені значні відмінності у рівні особистісних можливостей для реалізації відповідальної поведінки у досліджуваних з протилежним типом відповідальності.

Нам було важливо виявити особливості орієнтації у часі відповідальних і безвідповідальних особистостей. Так, було встановлено, що відповідальні суб'єкти завжди або частково намагаються контролювати час (у 71,5% випадків), частина з них (24,2%) робить це від ситуації до ситуації і зовсім не контролює час або дуже рідко – 4,5% досліджуваних. Що стосується безвідповідальних особистостей, то вони завжди або часто роблять це у 23% випадків, і то тільки тоді, коли це стосується особисто значущих завдань, час від часу – 28,2% і рідко або ніколи – 56,4%. Проте орієнтація у часі є важливою умовою вчасної реалізації індивідом предмета відповідальності.

При оцінюванні типу локалізації контролю нами одержані дані, що співпадають з даними раніше проведених досліджень. Так, відповідальні особистості найчастіше (47,6%) володіють інтернальним

локусом контролю, 26,2% – екстернально-інтернальним. У 26,2% в експертів не було достатньої основи, щоб дати визначену оцінку. Характерно, що у жодному випадку не виявлено власне екстернальний тип локалізації контролю. Для безвідповідальних особистостей найбільш характерним є екстернальний тип (41%), тоді як інтернальний встановлюється тільки у 20,5% випадків, і то тільки в основному у значущих сферах діяльності. У 10,2% досліджуваних експерти встановили змішаний тип, а ще у 28,3% – їм було важко встановити тип локалізації.

Одним із чинників ефективної реалізації відповідальної поведінки є розвинута саморегулятивна функція її суб'єкта. Високовідповідальні індивіди завжди або часто успішно регулюють свою поведінку у переважній більшості випадків (69,1%). Час від часу це виконують у 28,6% випадків, одиниці з них (3,3%) роблять це рідко. Серед них не виявлено таких, що не здійснюють саморегуляцію поведінки. Що стосується низьковідповідальних особистостей, то практично не виявлено таких, що займаються саморегуляцією поведінки дуже часто або часто. Абсолютна більшість з них (97,4%) регулює поведінку час від часу, робить це рідко або навіть дуже рідко. Можна стверджувати, що сутнісною ознакою відповідальності особистості є різнопланова саморегуляція.

1. Выготский Л.С. Собр. соч. в 6т., – М., 1982. Т.2.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946.
3. Столин В.В. Самосознание личности. – М., 1983.
4. Франселла Ф., Беннистер Д. Новый метод исследования личности. – М., 1987.

Мирослав Савчин. Вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій. Використання методу аналізу поведінки індивідів у цілісних життєвих ситуаціях дозволяє констатувати, що відповідальність особистості тісно корелює з такими її характеристиками, як спрямованість спонукальної сфери, структура предмета та локалізація інстанції, особистісні можливості реалізації такого типу поведінки (моральність, розум, воля, досвід тощо), орієнтація в часі, тип локусу контролю та особливості саморегуляції. Це, таким чином, підтверджує висунуті в дослідженні гіпотези, що стосуються сутнісних параметрів відповідальності як смислового принципу та інтегральної характеристики особистості. Крім того, за

допомогою цього методу нами одержані додаткові експериментальні факти, які дають можливість більш повно характеризувати такий тип поведінки людини.

Мирослав Савчин. Изучение ответственности личности методом анализа целостных жизненных ситуаций. Использование метода анализа поведения индивидов в целостных жизненных ситуациях позволяет констатировать, что ответственность личности тесно коррелирует с такими характеристиками, как направленность мотивационной сферы, структура предмета и локализация инстанции ответственности, личностные возможности реализации такого типа поведения (нравственность, ум, воля, опыт и т.д), ориентация во времени, типом локализации контроля и особенности саморегуляции. Это подтверждает выдвинутые в исследовании гипотезы, что касается существенных параметров ответственности как смыслового принципа и интегральной характеристики личности. Кроме того, с помощью этого метода нами получены дополнительные экспериментальные факты, дающие возможность более полно характеризовать такой тип поведения человека.

Myroslav Savchyn. The study of personality's responsibility by using the integrated life situations method. The usage of the analysis method of behaviour of personalities in integrated situations of life gives a chance to state that the responsibility of a personality is closely correlated with such their characteristics as a sense of purpose of stimulus sphere, a structure of a subject and a localization of an instance, responsibility, personal possibilities of realization of such type of behaviour (morality, intellect, will, experience, etc), orientation in time, a type of the locus of control and peculiarities of self-regulation. Thus, it confirms the hypothesis put out in the investigation, that concerns the essence parametres of responsibility as a meaningful principle and integral characteristic feature of a personality. With the help of this method we have obtained supplementary experimental facts that give a possibility to characterize such type of human behaviour more completely.